

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені Г.С. СКОВОРОДИ

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

МАТЕРІАЛИ

ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

**«БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ: ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ
У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ»,
присвяченої 425-й річниці від дня народження гетьмана**

(14 травня 2021 року)

Харків – 2021

УДК 94 (477)
ББ 63.3 (4Укр)46
Х65

*Затверджено Вченою Радою історичного факультету
Харківського національного педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди
Протокол № 9 від 26.04. 2021 року*

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 425-й річниці від дня народження гетьмана. – Харків ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2021. – 219 с.

Редакційна колегія:

Гончарова О. С., канд. іст. наук, доцент, зав. кафедри історії України
Луценко М. В., канд. іст. наук, доцент кафедри історії України
Єгоршина О. О., ст. лаборант кафедри історії України

Збірник складено з тез доповідей, виголошених 14 травня 2021 р. під час роботи Всеукраїнської наукової конференції «Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення», присвяченої 425-й річниці від дня народження гетьмана. Тематика статей презентує широкий спектр актуальних питань із життя, політичної, дипломатичної діяльності видатного гетьмана – Богдана Хмельницького та козацького руху на теренах України.

Видання розраховане на науковців, студентів, усіх, хто цікавиться історією України.

Тексти подаються в авторській редакції. За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації.

©Автори публікацій, 2021
© Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди, 2021

	на території України.....	111
Олійник О. М.,	Вплив козацького права на правову систему	
Олійник М. М.	українських земель доби Хмельниччини.....	117
Омельченко В.О.	Еволюція української еліти в ході Національно-визвольної революції 1648-1676 рр.....	126
Охрімович А.	Петро Могила як представник духовної еліти та його внесок у зміцнення політичної культури в Україні.....	135
Павліченко О. О.	Б. Хмельницький у державотворчій теорії В. К. Липинського.....	142
Перепелиця В.О.	Українська старшина періоду гетьманування Івана Виговського.....	146
Спасьонова А. С.	Українська національна революція середини XVII ст.: причини та основні етапи.....	154
Стешенко Н. Л.,	Трансформації державного устрою	
Стешенко О. В.,	Гетьманщини у другій половині XVII ст.....	159
Дьякова О. В.	
Тарасенко О.А.	Конституція П. Орлика як вияв політико-культурних орієнтацій козацької еліти.....	169
Татаринов Д. О.	Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення.....	178
Хіляй В. В.	Заснування православних монастирів на Слобожанщині.....	188
Чеботова Т. О.	Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького в романі «Вогнем і мечем» Генрика Сенкевича.....	195
Черепанова М. В.	Запорозьке, донське й слобідське козацтво в Придонців'ї у XVI – на початку XVIII століть....	203
Чернікова І.В.	Іллінська церква у с. Суботові – пам'ятка архітектури	211
Шнайдер В.В.	Козацьке самоврядування в Україні.....	216

Тарасенко О.А.

здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти,
історичний факультет,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С.Сковороди

КОНСТИТУЦІЯ П. ОРЛИКА ЯК ВИЯВ ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНИХ ОРІЄНТАЦІЙ КОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент **Гончарова О.С.**

Актуальність даної теми полягає в тому, що на сьогодні Україна зіткнулася з такими проблемами як: перерозподіл державної влади з метою впровадження нової, ефективнішої її організації та пошук суспільно-політичної еліти, яка змогла б реалізувати концепцію національного державотворення. Розгляд подібних проблем в минулому, зокрема в козацьку добу, та запозичення досвіду їх вирішення може вплинути на позитивну сучасну динаміку в вирішенні цих питань. Козацька доба – не просто одна зі сторінок української історії, а важлива частина історичної пам'яті народу, період еволюції української держави в ідеологічному, політико-культурному, інтелектуальному аспектах. У період козаччини відбувалися процеси, які визначили особливості формування і розвитку сучасної української еліти. Тож, актуальність дослідження цього періоду обумовлюється значенням еліти в політичному та культурному житті нашої країни та необхідності вивчення її історії, змін орієнтацій та глибиному аналізу розвитку та трансформацій які вона зазнавала в різні епохи свого існування. У історії становлення в Україні сучасної моделі конституційно-правової системи та трансформації політичних та культурних орієнтацій одним із найменш досліджених етапів є етап існування козацької держави.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Конституція Пилипа Орлика, укладена в 1710 році, є одним із найважливіших правових актів, що були укладені в історії України, втіленням поглядів української політичної еліти кінця XVII – початку XVIII ст.

Договір під назвою «Пакти і Конституції прав та вольностей Війська Запорозького» було укладено між гетьманом Війська Запорозького та старшиною, полковниками, а також Військом Запорозьким 5 квітня 1710 р. у місті Бендери. Цей акт увійшов в історію як Конституція Української Гетьманської держави, або ж Конституція Пилипа Орлика чи Бендерська Конституція. Текст Конституції був складений латинською та руською мовами. Вона складається з преамбули і 16 статей, в яких сформульовано основи устрою держави, організації державної влади за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу та судову, права гетьмана, Генеральної Ради, Генерального суду, козаків та інших верств населення. Змістовна унікальність Конституції П. Орлика «як документа на зламі середньовічного та новочасного конституціоналізму» полягає у тому, що він увібрав надбання європейської політикоправової думки та української демократично-правової традиції [2, с. 388].

Унікальність «Пактів та конституцій» передусім у тому, що в цьому документі одному з перших було згадано про матеріальні інтереси «нещасного простолюду». Тобто це перша своєрідна варіація ідеології «служіння» держави інтересам людини. Саме цей документ вважається найвищим щаблем політичного мислення українців у XVIII столітті, бо фактично проголошував в Україні незалежну республіку. «Ця конституція, в якій гармонійно поєднано інтереси гетьманату, старшини як провідної верстви України та Запоріжжя як її військової сили, була в той же час маніфестом державної волі української нації перед цілим культурним світом ...» – саме таку думку про конституцію висловила Н. Полонська-Василенко, яскраво ілюструючи її договірний характер та врахування інтересів різних представників тогочасного

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

українського суспільства, паралельно до міжнародного та культурного значення [3, с. 78].

«При тім списано інтересні постанови, яке має бути правління гетьманське, хоч сі постанови не були здійснені, бо взяти Україну в свої руки сим людям не удалося ніколи, – але вони цікаві, як вираз поглядів і бажань сих людей, що зв'язали свою долю з визволенням України. В постановах сих багато нового, що могло б бути важним кроком наперед», – зауважує М. С. Грушевський [4, с. 383].

У преамбулі схематично викладено історію Війська Запорозького. Необхідно зазначити, що ця Конституція закріплює засади поваги до прав і свобод людини, терпимості, відповідальності, миру й толерантності серед людей [1, с. 42]. Серед декларативних положень, яким присвячено преамбулу та перші три статті документа, можна виділити такі: 1) концепція етнічнодержавної історії української нації, що пояснює наступні п'ять постулатів; 2) державна незалежність України; 3) православна віра як державна релігія; 4) вічність і недоторканність встановлених кордонів; 5) затвердження шведської протекції над Україною (фактично встановлення союзу двох держав); 6) необхідність встановлення дружніх і союзних відносин з Кримським ханством [1, с. 13]. Таким чином, в Україні за Конституцією встановлювалася парламентська республіка. Основою її мали стати загальне виборче право, виборність усіх цивільних та військових посад і принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову. Україна переходила до територіального представництва. Цей устрій відповідає головним постулатам західних конституцій, що відрізняє їх від середньовічних правничих актів і є загальновизнаним у світі в наш час.

«Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького» сформулювали та закріпили концепцію захисту народу державою. Конституція була орієнтована на моральні цінності добра, істини. Зміст Конституції ґрунтується на ідеї природної справедливості та договірної теорії державності.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

По суті, цей нормативно-правовий акт був договором між трьома основними українськими силами: гетьманом, генеральною старшиною та Військом Запорозьким. Важливою особливістю, яка робила її подібною до пізніх європейських конституцій, було те, що вона укладалася не між гетьманом і монархом, а між гетьманом та козацтвом, яке виступало від імені всього українського народу. Конституція визначила державний статус України, встановлювала державний суверенітет, окреслювала кордони на історичних землях. Гетьман не повинен був допускати зловживань і чинити утиски козацтву. Гетьман як керівник держави зобов'язувався Конституцією чинити всіляку поміч Запорозькому Низовому Війську. Цей документ визначав права всіх верств населення України: козацтва, селян, міщан, купецтва, усієї людності на території полків. Принцип справедливості як один із засадничих принципів Конституції було застосовано для захисту прав козаків та громадянства. Справедливість – одна з основних засад права, вона є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права [1, с. 17].

Конституція обмежувала також права гетьмана у царині суддівства. В цьому акті цілий розділ присвячено ідеї захисту від несправедливості в різних формах, і Конституція, як найважливіший правовий документ держави, ставала засобом такого захисту. В ній було наголошено на принципі верховенства права козаків та громадян й захисті цих прав та свобод законом і судом. Навіть гетьманові заборонялося свавілля щодо правопорушників, їх міг карати тільки суд [1, с. 18]. Загалом, Конституція була просякнута ліберальним і демократичним духом і визначала прогресивний історичний напрямок розвитку державних реформ.

Унікальність Конституції Пилипа Орлика полягає насамперед у тому, що на початку XVIII ст., коли на завершальному етапі епохи відродження зароджувалися основи класичного Просвітництва, у провідних європейських країнах утверджувався абсолютизм влади, козацька еліта в особі наказного

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

гетьмана запропонувала юридичну форму суспільного договору, основні ідеї якого поєднувалися з народним суверенітетом і закріпленням розподілу функцій державної влади. Як справедливо відзначають науковці, за сформульованими в ній принципами організації державного ладу, за своїм демократичним духом та орієнтаціями тогочасної козацької еліти Конституція Пилипа Орлика 1710 р. є однією з найвизначніших правових пам'яток тогочасної Європи.

Укладення і прийняття цього документа на початку XVIII століття засвідчило високий рівень політичної культури українців, адже окремі його положення на багато десятиліть випередили правову думку європейських народів. Конституція Пилипа Орлика – пам'ятка української політико-правової думки XVIII ст., в якій знайшли яскраве відображення тогочасні ідеали української нації та тогочасної української козацької еліти. Першим внутрішнім українським конституційним актом – «Пактами й конституціями законів та вольностей Війська Запорозького...» 1710 року було сконструйовано нове для тогочасної української правової та політичної думки концептуальне бачення державності – її європейське коріння, демократичний характер, чіткість і відкритість базових умов суспільної угоди.

Цей документ увібрав у себе весь модернізаційний потенціал української державотворчої та конституційної традиції, яка формувалася від князівських часів. Саме з Конституцією Пилипа Орлика пов'язують модернізаційну діяльність влади, зорієнтованої на вдосконалення конституційної ідеології, політики та права. Така діяльність частково збігається з етапами конституційного розвитку України, а частково і випереджає його. Поширення на українських землях ідей конституційної модернізації у XVII–XVIII століттях знайшло своє філософське, літературне, культурне та інше підґрунтя, яке згодом сприяло формуванню національних конституційних цінностей: незалежності, свободи, патріотизму, духовності тощо. Очевидно, що на процеси конституційної модернізації мали вплив українська історія, освіта, наука,

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

традиції і самобутність культури народу. Це вимагає від суспільства підвищеної уваги до проєктів конституційних трансформацій, які можуть суттєво вплинути на конституційну традицію України і загальмувати її розвиток. Треба мати на увазі, що ця традиція заснована не тільки на ідеях поділу влади, незалежного суддівства, місцевого самоврядування, але й, що особливо важливо, на ідеях справедливості, рівності людей, вільного розвитку особи, що сьогодні асоціюється з принципом верховенства права. Саме тому в Україні на різних рівнях формується демократична конституційна ідеологія, яку заклали українські гетьмани (Б. Хмельницький, І. Виговський, П. Орлик), народні просвітителі (Т. Шевченко, М. Драгоманов, І. Франко, Л. Українка), політики та вчені (М. Грушевський, К. Левицький, А. Волошин) [1, с. 67].

Конституція Пилипа Орлика була свідченням високого суспільно-політичного розвитку, розвитку моральної і правової культури українського народу та його еліти, продовжувала традиції розвитку права і законодавства, витоки яких сягають тисячоліть є свідченням високого рівня політичної і правової свідомості народу та фундаментальним політико-правовим документом. Вона врахувала європейські політико-правові вчення, зокрема позиції Локка, Монтеск'є, Руссо та передбачала суверенітет народу, розподіл влади та виділення місцевого самоврядування. Також, конституція є свідченням європейськості розвитку української культури, права і законодавства та того, що, навіть залишаючись у васальній залежності чи повному тимчасовому підпорядкуванні сусіднім державам, українська еліта виступала як національна, мислила державними концептами та прагнула будувати не замкнуту й підпорядковану лише орієнтирам найближчих сусідів окраїну, а закладену на передових принципах українську державу.

Щодо зовнішньополітичних орієнтацій тогочасної української еліти, то стаття 3 Конституції має величезне історичне значення, тому що надає письмові свідчення щодо тієї зовнішньої політики Української гетьманської держави, яку проводив тогочасний уряд П. Орлика. Ця стаття закріплює відносини

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Української Гетьманської держави з Кримським ханством як з сусідом, що неодноразово надавав допомогу у скрутні часи. Абзац 2 цієї статті дає нам змогу зрозуміти, що як такої юридично закріпленої союзницької угоди між Українською гетьманською і Кримською державами ще не існувало, але українська сторона цього прагнула. Кримське ханство вважалося найвигіднішим стратегічним партнером України для протистояння гніту як Речі Посполитої, так і Московії [1, с. 84]. Серед пріоритетів зовнішньої політики України вказано також на необхідність протекції з боку Швеції як гаранта незалежності й територіальної цілісності країни [5, с. 2].

Зусилля української політико-правової думки XVIII ст. спрямовувалися на обстоювання прав українців на власну державність та історичний, традиційно-козацький суспільно-політичний устрій, однак, у межах Росії ці ідеї висловлювалися неспішно, опосередковано, здебільшого, у напрямі відстоювання ідеї автономії української держави. Натомість, по-іншому це звучало з-за кордону, з середовища першої української політичної еміграції, що виникла 1709 року, і стала результатом поразки курсу гетьмана Івана Мазепи на відокремлення Лівобережної України від Російської держави [7, с. 482]. Власне зусиллями першої української політичної еміграції було витворено нові підходи до облаштування Української держави як незалежної та соборної. Вони стали знаковими в історії української політико-правової думки, яка в той час фактично розвивалася в руслі обґрунтування зазначених вище двох альтернативних бачень майбутнього українського державотворення. Ідейну спадщину української політико-правової думки XVIII століття дослідники обґрунтовано пропонують розглядати у контексті розвитку політико-правової теорії і практики в Україні кінця XVII – початку XVIII століть [6, с. 141]. Прикладом відстоювання незалежної української державності була діяльність першої української політичної еміграції, головним результатом якої стало укладення Конституції гетьмана України Пилипа Орлика.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Таким чином, Конституція 1710 року є визначним українським народно-політичним документом, у якому знайшли яскраве відображення тогочасні ідеали української нації та української козацької еліти. У ній відбилися протиріччя між європейською традицією і новітніми на той час ідеалами, які на початок XVIII ст. роздирали Європу на непримиренні ворожі табори і якими жила на той час Україна. Автори Конституції, П. Орлик та козацька старшина, прагнули зв'язати у єдине ціле уривки своєї минувшини та окреслити модель такого суспільства, яке вмістило б головні здобутки нації. Висловлені ідеї є наслідком майже тисячоліття політичного розвитку України, свідченням високого рівня самосвідомості нації, рівня її політичної культури та творчого потенціалу.

Література:

1. 300 років Конституції Гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції / Львівський державний університет внутрішніх справ. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/biblioteka/nauk_konf/konf_konst_140510_1.pdf (дата звернення: 22. 02.2021)
2. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. К.: Юридична думка, 2007. 992 с.
3. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. К.: Либідь, 1995. 608 с.
4. Грушевський М. С. Ілюстрована Історія України. Київ; Відень: Дніпр. Союз Спожив. Союзів України «Дніпросоюз», 1921. 575 с.
5. Шишкін В. Конституція, яка випередила час. *День*. 2007. № 156. URL: <http://www.day.kiev.ua/188014/> (дата звернення: 15. 02.2021)

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

6. Терлюк І. Я., Флис І. М. Політико-правова доктрина козацького державотворення: нарис історії української державної ідеї. Львів: Вид-во Тараса Сороки, 2008. 300 с.
7. Субтельний О. Україна: історія. К.: Либідь, 1993. 720 с.